

Literatura za seljaštvo i njeno prihvaćanje u selima Hrvatske i Slavonije 1870-1900.

Suzana Leček

U radu se razmatra koja je bila mogućnost djelovanja i utjecaja grupe građanskih mislilaca okupljenih oko Društva sv. Jeronima na selo zahvaćeno procesom modernizacije. Zahvaljujući oslanjanju na predstavnike po selima, koji tradicionalno uživaju veliki ugled kod seljaka (župnici najčešće), te uspješnim spajanjem usmenog i pismenog načina komuniciranja, Društvo je znatno pridonjelo lakšem uključivanju sela u društvene promjene.

1. UVOD

Tijekom druge polovine 19. stoljeća Hrvatska i Slavonija još su uvijek izrazito agrarne zemlje, u kojima je udio stanovništva zaposlenog u poljoprivredi, s 95%, koliko je imala sredinom stoljeća, pao tek na 82% u 1900. godini.¹ S toga, ukoliko se govori o povijesti 19. stoljeća, nemoguće je zaobići pitanje što se u procesima izdvojenim kao karakterističnim za to razdoblje, događalo s većinom stanovništva, odnosno, nužno je поближе istražiti kako se u složenom spletu promjena, koje je historiografija nazvala modernizacijom, snalazi selo. Ono ulazi u nju na velika vrata, možda i prevelika, kako su zbijanja kasnije pokazala, oslobađanjem kmetova revolucionarne 1848. godine. Desetljeća koja su slijedila ispunjena su krzmanjima od strane zakonodavaca, kako regulirati ne samo posjedovne odnose² (pitanje vlasništva različitih vrsta poljoprivrednog zemljišta, te otplaćivanje djela vrijednosti, na koje su seljaci bili obavezni, nije riješeno niti nakon raspada Austro-Ugarske³), nego i one na kojima se prožima područje privatnog i javnog, a to je kako regulirati obiteljske odnose, posebice tradicionalnu složenu obitelj, nazvanu kućna zadruga.⁴ Ovo je pitanje smatrano izuzetno važnim, jer je o načinu strukturiranja obitelji i sustavu nasljeđivanja ovisila i njena proizvodna mogućnost, te akumulacija, unapređenje proizvodnje, ali i tržište radne snage.

¹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, 1905, Zagreb 1913, 2.

² M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985, 155-195; B. Stojsavljević, *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija, 1848-1918*, Zagreb 1973; Isti, *Šuma i paša*, Zagreb 1951; Isti, *Gornjaci*, Zagreb 1959; D. Pavličević, Agrarni odnosi u banskoj Hrvatskoj (1860-1873), *Radovi ZHP*, 21/1988, 45-80.

³ Pitanje otplate dugova trebalo je biti produženo do 1959. godine. D. Pavličević, Agrarni odnosi u banskoj Hrvatskoj, *Naše teme*, 11/1984, 2414. Usporedi: T. Zeldin, *France 1848-1945*, I, Oxford 1973, 136. Autor ističe kako su strah od dugova, te dugovi sami, u nekim zemljama imali zastrašujuće razmjere i pretvarali se u jedan oblik ropstva. Francusko seljaštvo, jednako kao i hrvatsko, riješilo ih se u većoj mjeri tek nakon I svj. rata, zahvaljujući inflaciji.

⁴ Zestoke diskusije i čak osam zakona, koji su se smjenjivali ili nadopunjavali u 35 godina (od 1850-ih do 1880-ih), ukazuju na složenost problema, ali i na nesigurnost vodećih krugova u tome kako se postaviti prema tom važnom pitanju. D. Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, Zagreb 1989.

Država je sa svoje strane zakonom regulirala društvene reforme, a njen se aparat brinuo da se one i provode (diobe složenih obitelji, obavezno školovanje, vojna obaveza, novčani i metrički sustav, cijepljenje i niz drugih). Gospodarski je razvoj opet svojim zakonitostima nudio ili sužavao mogućnosti snalaženja seljačkih domaćinstava u promjenama koje ih zahvaćaju. Suvremenicima, pa i onima visoko obrazovanima, često nepregledne, a seljaštvu uglavnom neshvatljive, promjene na selu donijele su i niz neželjenih posljedica. Nesnalaženje u samostalnom gospodarenju, trvenja u obitelji oko podjele imanja, zloupotrebe položaja od strane lokalne administracije, te naposljetku dvadesetogodišnja agrarna kriza, koja je zahvatila i hrvatske zemlje, učinile su situaciju na selu zaoštrenom do granice podnošljivoga.⁵

Cilj ovoga rada je pratiti koliku je ulogu moglo odigrati dobrovoljno građansko društvo osnovano sa svrhom pomoći nižim društvenim slojevima da se što brže i bezbolnije uključe u proces modernizacije. Pokušala sam pri tome izdvojiti koje su ideje razvijane u literaturi namjenjenoj seljačkim čitateljima, da li su se i ukoliko mijenjale, na koji su način mogle doprijeti do seljaka, te koje su bile mogućnosti da ih selo zaista prihvati. Kao izvor poslužili su pučki kalendari, odnosno *Danica*, koju je izdavalo Društvo sv. Jeronima i koja se naj-sustavnije bavila problemima sela. Pri anlizi reakcije i prijema u selu korišteni su etnološki materijali objavljeni početkom našeg stoljeća u *Zborniku za narodni život i običaje*, koji donose iscrpne i pouzdane opise seljačkog života.⁶ Kako to, radi opsega i cilja ovoga rada, i nije bila namjera, arhivski fondovi upravnih općina korišteni su u manjoj mjeri, međutim, svakako su nezaobilazni u studijama seljačkog života.⁷

2. PISMENOST I ŠKOLA

Počeci suvremenog školstva obilježeni su konfliktom tradicionalnog, usmenim putem prenošenog znanja i novog, stečenog kroz pisanu riječ i institucionaliziranog.⁸ Seljaštvo je prema brojnim svjedočenjima pedagoških i drugih javnih radnika, nerado napuštalo vlastiti način življenja, koji je potvrdio svoje vrijednosti tijekom razdoblja kroz koje seže kolektivno sjećanje, u korist novih ideja, nametanih izvana, iz svijeta prema kojem je i onako gajilo snažno nepovjerenje. Općenito se smatra da je većina seljaka nerado slala djecu u školu, ne samo radi toga što je bilo teško određi se njihove radne snage, već i radi toga što u tome jednostavno nisu nalazili nikakav interes i korist. Ovaj zaključak vrijedio je možda za dobar dio seljaštva, no ne bismo ga smijeli mehanički izvesti za cijeli jedan stalež.

Naime, modernizacijski proces nipošto nije jednostrano zahvatio samo gornje slojeve društva. U njemu su se jednako tako našli i seljaci, postepeno uvućeni u nove načine privređivanja, prve manufakture i trgovinu, čak desetljeća prije

⁵ R. Bičanić, *Agrarana kriza u Hrvatskoj 1873-1895*, Zagreb 1940. O seljačkom nezadovoljstvu i nemirima pisao je D. Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980; Seljačke bune i nemiri u središnjoj Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća, *Historijski zbornik*, 35/1882, 13-50; Isti, Seljački nemiri u varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća, *Varaždinski zbornik*, 1983, 251-259; Isti, Hajdučija u Hrvatskoj 60-ih godina 19. stoljeća, *Radovi ZHP*, 20/1987, 129-158.

⁶ E. Murray-Despalatović, Povjesničar i etnografski izvori, *Historijski zbornik*, 40/1987, 225-237.

⁷ S. Sršan, Upravne općine 1848-1918. Struktura, poslovanje, značenje. *Arhivski vjesnik*, 34-35/1988, sv. 35-36, str. 109-119.

⁸ O problemu pismenosti vidi: V. Stipetić, Pismenost i razvoj. Jedno stoljeće u eliminaciji nepismenosti na teritoriji SR Hrvatske (1880-1981), *Naše teme*, 28/1984, 10-11, 2455-2489; S. Leček, Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća, *Radovi ZHP*, 26/1993, 123-150. O počecima školstva: *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca godine 1895*, Zagreb 1896; D. Franković, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb 1958; M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985, 275-303; Ista, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992, 35, 402-414.

službenog ukidanja kmetstva 1848.⁹ Pomalo nepravedno previđalo se kako je dobar dio obrta pripadao kućnoj industriji. Tako je od 11.804 slavonskih zanatskih majstora 1881. godine, manje od jedne trećine (28.8%) živjelo u jednom od osam gradova, a svi ostali raštrkani u selima. Tek nedavno, Igor Karaman je u diskusiji o kućnoj zadruzi naglasio da seljaci nisu samo pasivni objekti, nego da i sami imaju interes u društvenim promjenama koje se zbivaju tijekom 19.st. Pozvao se pri tom na činjenicu kako se i prije pravne osnove stvorene 1848. zadruga cijepala, unatoč nedobivenom pristanku od feudalnog gospodara, što jasno znači kako se seljaci svojevrijedno prilagođavaju novim situacijama.¹⁰

Sugestiju kako treba obratiti više pažnje na aktivnost i interese samog seljaštva treba primijeniti i na pismenost. Sposobnost čitanja nije nepoznat pojam i prije osnivanja prvih škola. Ponekad je seoski svećenik otvorio vrata u magični svijet knjige nekolicini zainteresirane i nadarene seljačke djece, ali bilo je i drugih načina. Frano Ivanišević, pišući o Poljicima, zabilježio je da je i prije otvaranja škola bilo ljudi koji su znali čitati i pisati, što su naučili jedan od drugoga.¹¹

Dragocijene izvore za ponašanje i mentalitet seljačkog svijeta na prijelazu stoljeća predstavljaju i drugi opisi sela objavljeni u *Zborniku za narodni život i običaje*. Prvi se opis autora Luke Lukića odnosi na Varoš, selo u brodskom Posavlju, na području Vojne granice. Iako je u godinama kada Lukić piše većina Varošana službeno pismena, a škola u selu ima iza sebe, za ono doba lijepu tradiciju od preko 90 godina, autor i dalje nije zadovoljan sa stvarnim stanjem u selu. Zanimljivo je njegovo opažanje kako seljaci prave razliku između školovanja i umijeća čitanja i pisanja. Seljaci koji tvrdoglavo negoduju na 4-6 godina gubljenja vremena u školskim klupama, s druge strane imaju veliku volju naučiti osnove čitanja, pisanja i računanja. Razlog koji navodi više je nego uvjerljiv. Praktičan seljak ne vidi zašto bi godinama učio nešto što će, osim molitava, ionako zaboraviti, dok mu samo znanje čitanja i računanja treba u svakodnevnom životu. Čak je i pisanje manje cijenjeno, pošto ovladavanje tom vještinom koristi mahom mladićima pozvanim u vojsku, a ne svima.¹² Zanimljiva je njegova tvrdnja kako su, suprotno statističkim pokazateljima, žene pismenije od muškaraca. Dok je proces zaboravljanja izrazitiji kod muškaraca, žene su bile u prilici da to znanje daleko više koriste, bilo čitajući molitvenike, pomažući djeci oko škole, ali i sudjelujući u lokalnoj trgovini, trebale su i računanje daleko više nego muškarci.¹³ Računale su često napamet, ne bilježeci to na papiru, a u statističkim popisima, to je obično vođeno kao nepismenost.

Lukić potvrđuje ono o čemu je već pisao Ivanišević: i prije osnivanja škola bilo je seljaka koji su znali čitati i pisati, učeći od bilo koga tko je bio pismen i voljan dati osnovnu poduku, ili su učili u udaljenim gradovima ili vojsci. Josip Lovretić spominje u *Otoku*, kako je jeda od obaveza zadruge bila i slati nekoga od ukučana u školu, pošto je pismenost bila potrebna za normalno funkcioniranje Vojne krajine.¹⁴

Lovretić je zabilježio također i omiljenu literaturu seljaka. U starije doba bili su to molitvenici, godišnjaci i narodne pjesme, a mlađa generacija, pripovijeda Lovretić, rado čita izdanja Društva sv. Jeronima. Sličnu situaciju nalazimo u Hrvatskom zagorju, u Loboru. Kako je zapazio Josip Kotarski, uz stare molitvenike, knjižice Društva sv. Jeronima dobijale su sve više na popularnosti, a

⁹ I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800-1941*, Zagreb 1992, 25-45.

¹⁰ I. Karaman, Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije, *Naše teme*, 33(10)-1989, 2635-2652. Usporedi: Š. Popović, *Seljaštvo na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848*, Zagreb 1993, 207-227.

¹¹ F. Ivanišević, *Polica, narodni život i običaji*, Zagreb 1903-1906, 376.

¹² L. Lukić, Varoš, *Zbornik za narodni život i običaje* (dalje: ZNŽO), XXV/1921, sv.1, 174.

¹³ Isto, 175.

¹⁴ J. Lovretić, *Otok*, Vinkovci 1990, 294.

dosta su dobro primane i druge, mahom vjerske knjige, koje su raspačavali seoski župnici.¹⁵

Dragocijeno je sjećanje uhvaćeno u Prigorju, kraju zapadno od Zagreba. Seljaci su imali vlastiti stari način bilježenja brojeva urezima na kvadratičnom štapu (*revaš*). Ovaj starinski način zadovoljavanja potrebe memoriranja brojčanih vrijednosti potisnulo je tijekom 19.st. moderno brojčano zapisivanje i računanje. Čak i ljudi koji to sami nisu umijeli, molili bi nekoga da izračuna i zapiše za njih, pretpostavljajući potpuno novi oblik starinskom.¹⁶

Možemo zaključiti kako je širenje pismenosti i modernog znanja nije bilo sporo samo radi slijepog otpora neupućenog seljaka. Prije je dolazilo od toga što seljak nije u tome nalazio interes. U onoj mjeri u kojoj ga je mogao pronaći, bio je voljan prilagoditi se i prihvatiti novi način komunikacije i čak nova znanja.

3. LITERATURA ZA SELJAŠTVO

3.1. Društvo sv. Jeronima

Prema uzoru na češko društvo sv. Jana i slovensko sv. Mohora, grupa nacionalno orijentiranog svećenstva oko nadbiskupa Jurja Haulika, osnovala je 1868. godine Društvo sv. Jeronima. Glavnim ciljem društva postavljeno je izdavanje i raspačavanje poučnih i zabavnih knjiga, namijenjenih širokim slojevima.¹⁷

Iako je društvo bilo okrenuto radu za seljaštvo i u manjoj mjeri niže gradске slojeve, oni su obuhvaćali tek 10-20% članova na prelazu stoljeća. Tek je desetljeće pred I svjetski rat donijelo značajniji porast članova iz tih slojeva.¹⁸ Međutim, u procijenjivanju utjecaja Društva na selo sam broj seljaka-članova ne govori mnogo. Važnije je vidjeti ulogu ostalih članova, od kojih su većinu činili seoski svećenici, dakle osobe koje su uživale veliki autoritet na selu i mogle utjecati na razmišljanje seljaštva. Nekih 15.000 stalnih članova, zajedno s više tisuća jednogodišnjih, koliko je Društvo imalo 1900. godine, te izdanja koja su dosegala nakladu od 20-45.000 pokazatelj su da su ideje koje zastupalo Društvo zaista mogle doprijeti do brojnih seljačkih domova.¹⁹

Najpopularniji i za seljaštvo najprihvatljiviji način komunikacije bili su godišnji kalendari, koji su već tradicionalno imali svoje mjesto u kućama rijetkih pismenih seljaka. Uz kalendar s glavnim vjerskim svetkovinama i danima pojedinih sajmova, oni su donosili zabavne i poučne priloge iz pera, puku poznatih i dragih pisaca poput Kačića i Reljkovića, koji su čitani i učeni napamet.²⁰ Upravo je na ovaj, već uvriježeni način, nastavilo djelovati Društvo sv. Jeronima. Pored kalendara sa Sunčevim i Mjesečevim fazama, rasporeda poljoprivrednih radova prema sezonama, sajmova i svetaca, objavljivali su članke koji su sažimali tadašnje znanje o unapređenju poljodjelstva, ali i šire, građanski svjetonazor. Tekstovi su sadržavali različite savjete o radovima u polju, vrtu i voćnjaku, higijeni u domaćinstvu, pripremanju hrane, odgoju djece, obiteljskom

¹⁵ J. Kotarski, Lobar, *ZNŽO*, XXI/1917, sv.1, 80.

¹⁶ V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO*, XII/1907, sv.1, 109.

¹⁷ J. Buturac, *Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima ili sv. Ćirila i Metoda 1868-1968*, Zagreb 1969, 9-12.

¹⁸ Godine 1890. Društvo ima 8.758 članova od toga 1.318 seljaka. Za kasnija razdoblja nema brojčanog pokazatelja udjela seljaštva. *Danica 1891*, Zagreb 1890, 4; *Danica 1901*, Zagreb 1900, 3.

¹⁹ Buturac, n.d., 23-30. Prvo je izdanje *Danice* tiskano u 3.000 primjeraka, da bi 1900. god. naklada porasla na 48.000. Tijekom kasnih devedesetih Društvo je objavljivalo 3-5 knjiga svake godine (zajedno oko 20.000 primjeraka). Izor: godišnji izvještaji u *Danici*.

²⁰ Ovi su kalendari objavljivani povremeno i imali u naslovu, a i sadržaju, karakter stogodišnjih kalendara. Pojavljuju se od kasnog 17.st., a za seljaštvo i niže slojeve od sredine 18.st. V. Dukar, Iz povijesti hrvatskog kalendara, *Narodna starina*, sv.2, Zagreb 1923. Vidi i: M. Despot, Kalendar, njegov postanak i razvoj, *Kaj*, 1972, 12, 22-26; M. Kolar-Dimitrijević, O gospodarskoj problematici u zagrebačkim kalendarima do 1850.g., *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1993, 211-230.

životu, moralu, naciji, te osnovne obavijesti o zbivanjima u svijetu (ovo posljednje nakon 1880.god.).

Ovo nije bio prvi pokušaj objavljivanja sličnog kalendara. Tijekom šezdesetih godina 19.st. *Hrvatski pučki kalendar* (1864-1868) pokušao je popularizirati moderno gospodarstvo, ali još uvijek na primjetnoj distanci prema samim seljacima. Glavni likovi njegovih poučnih priča, ukoliko su uopće živjeli na selu, pripadali su lokalnoj eliti, učiteljima ili nižem plemstvu. Slično su i kasniji kalendari, iako pisani za puk, čiji je pretežni dio činilo seljaštvo, bili i dalje posvećeni urbanom stanovništvu, a djelom modernim zemljoposjednicima.²¹

Svjesni koliko je ograničena mogućnost onovremenog seljaštva da sudjeluje u pisanoj kulturi urbanog stanovništva, ne samo radi niže razine pismenosti, nego i radi druge prirode problema i interesa, krug autora u Društvu sv. Jeronima bio je prvi koji je pokušao seljaku olakšati modernizacijski proces. Birajući pisanu riječ kao komunikaciju s djelom stanovništva, za koji još nije bilo statistički potvrđeno, ali se iskustveno dobro znalo, da je nepismen gotovo u cjelini, krenuli su u početku neizravnim putem - preko predstavnika u selima, a to su mahom bili svećenici i ponekad učitelji.

Pišući prvi u seriji članaka posvećenoj medicinskim i higijenskim uputama, Ivan Dežman obraćao se osobno župnicima. Pretpostavljajući kako je njihova riječ u selu vrijednija od knjiga, sažeo je u nekoliko misli ono što se od njih očekivalo, a to je da svojoj tradicionalnoj ulozi duhovnog oca, ponekad i učitelja, pridruže intenzivno promicanje novog, prema građanskim standardima "znanstvenog" i "zdravijeg", načina življenja.²² Ideal takvog djelatnika utjelovljuje glavni lik pripovjetke *Zao jezik* kapelan Petar, koji iz korijena mijenja povjerenost selu, pa njegovi žitelji sklonost alkoholu zamjenjuju redovnim posjetama seoskoj čitaonici, gdje provode vrijeme čitajući ili slušajući i raspravljajući.²³

Izdavači su početno i namjenili kalendar i knjižice koje su slijedile lokalnoj eliti, obraćajući se uglavnom svećenstvu, ali i učiteljima i drugima zainteresiranim za boljitak naroda. Svjesni kako ne treba očekivati zapanjujući napredak, strpljivo su prikupljali prvo donatore, a zatim i predstavnike u selima. Prvi su bili potrebni da Društvo uopće može djelovati, jer je ono sve do u 20.st. živjelo od entuzijazma svojih mecena, koji su ili davali novčane priloge, ili pak, što je s vremenom postajala sve omiljenija praksa, uplaćivali pretplatu na ime neke druge osobe.²⁴ Bez ovih velikodušnih darova Društvo teško da bi moglo razviti djelatnost onoga opsega u kojem mu je to pošlo za rukom, jer se od prodaje nije moglo namaknuti dovoljno sredstava. Kao prvo, cijena je morala ostati niskom i pristupačnom, a osim toga, u početku se moralo računati i na to da dio izdanja treba dijeliti besplatno, gotovo kao reklamne uzurke, nadajući se da će pobuditi interes i pribaviti buduće članove.²⁵ Pokušavajući se prilagoditi svojim korisnicima, nakon 1872. godine, pružena je mogućnost jednogodišnjeg članstva, što se odmah odrazilo na naglom, ali još uvijek nezadovoljava-

²¹ *Dragoljub, Hrvatski kalendar za godinu...*, objavljuvan u Zagrebu od 1870. bio je dominantno građanski kalendar, iako je objavljivao i savjete o modernom poljodjelstvu. *Bog i Hrvati* (Zagreb, od 1894) izdavala je Hrvatska stranka prava, posvetivši ga nižim slojevima, "temelju društva", a imao je pretežno politički i nacionalni karakter, pokazujući malo senzibiliteta za stvarni seljački život i svodeći seljake na sličice nasmijanih djevojaka i momaka. *Gospodarski i vinogradarski kalendar* (nakon 1896), kojega je uređivao F. Kuralt, tajnik Slavanskog gospodarskog društva, nalazio je čitatelje u redovima imućnijih zemljoposjednika. *Prijatelj naroda, hrvatski pučki kalendar* (Zagreb, od 1895) jedva da je objavio išta namijenjeno seljaštvu, ograničujući se na uzgredne savjete o vođenju kućanstva i vrlo rijetko ponešto o poljoprivredi. *Marija-Bistrički katolički koledar* (od 1891) povremeno je objavljivao članke kojima je pokušao pobuditi interes za obrazovanjem i modernizacijom.

²² I. Dežman, Prva pomoć kod bolesti i raznih nesreća, *Danica 1871*, Zagreb 1870, 102, 124.

²³ J. Rieger, *Zao jezik, Danica 1872*, Zagreb 1871, 99.

²⁴ Donatori su navedeni u svakoj *Danici*, spomenuti poimence ili kao anonimni davatelji, čime je ne samo odavana zahvalnost i pohvala, nego se poticalo i druge da se pridruže ovom poduhvatu. Najčešće su bili privatne osobe, ali mogli su biti i institucije. Tako je Drštvo posebno zahvalilo vojnoj komandi u Vojnoj krajini (*Danica 1879*, Zagreb 1978, 45) i franjevcima u Bosni i Hercegovini (*Danica 1871*, Zagreb 1870, 22).

²⁵ Gj. Posilović, Ljetopis Društva Svetojeronimskog, *Danica 1873*, Zagreb 1872, 33-34.

jućem, porastu broja članova.²⁶ Tijekom cijelog ovog razdoblja broj članova ipak nije premašio čarobnu granicu iznad koje bi se izdavaštvo samo financiralo, pa je djelatnost Društva i dalje ovisila o crkvenim i građanskim mecenama.

Spomenula sam važnost predstavnika društva ili njegovih obrazovanih članova po selima. Ovim je ljudima, uglavnom pripadnicima lokalne elite, pripala osjetljiva i odgovorna uloga dati svojim susjedima dobar primjer i potaknuti ih ne samo čitanju, nego i usvajanju novih gospodarskih i životnih načela. Autori su bili svjesni kako će se seljak držati starih običaja, sve dok ga se na očit način ne uvjeri da su novi načini poljodjelstva i života bolji, i to ne stoga što bi on bio posebno tvrdoglav (a ova je optužba nerijetko izrečena na račun seljaka), nego zato što si on, čak i kada bi želio unaprijediti svoje gospodarstvo, jednostavno ne može dozvoliti rizik eksperimentiranja i dovesti u pitanje egzistenciju svoje obitelji.²⁷

3.2. Ideološki okvir

Prvo pogledajmo kojim su idejama bili zaneseni ovi rani “prosvjetitelji”. Osjećajući jasno snagu promjena koje su, isprva postepeno, a s vremenom sve brže, prodirale u svijet sela, koji se njima činio nedirnutim i nepromijenjenim kroz duga stoljeća, pokušali su pomoći seljaštvu prihvatiti neizbježne promjene. Počnimo s gospodarskim aspektom.

3.2.1. Gospodarske promjene

Autori tekstova koji su se bavili ovim temama usredotočili su svoju pažnju na nove poljodjelske metode, naglašavajući pri tom uvijek usmjerenost i ovisnost o tržištu. Zanimljivo je da nisu istupili ni sa kakvim pretjeranim zahtjevima. Nisu popularizirali napuštanje tropoljnog sustava, razumijevajući kako je većina njihovih čitatelja, ili bolje, slušatelja savjeta, daleko od mogućnosti da radikalno promijeni način obrade zemlje. Birajući umjereni i ostvariv program, usmjerili su se na davanje prihvatljivijih prijedloga.²⁸

Savjeti o obradi polja ostali su ograničeni na zahtjev da se ore u širokim umjesto uskim slogovima (brazdama). Već je i ovo bila borba koja je potrajala. Seljak je teško mogao razumijeti kako će sa širih, ali malobrojnijih brazdi ubirati veći urod.²⁹

Nadalje, tema koja se često pojavljuje bilo je gnojivo, osnovni preduvjet intenzivne obrade zemlje, jedini način da se nadomjesti ugar.³⁰ Gotovo da nema *Danice* u kojoj se u kraćem ili dužem obliku nije progovorilo o korisnosti gnojiva. Tradicionalno, ono se ponekad koristilo kao gorivo, ali najčešće je jednostavno gubljeno po pašnjacima, putevima, a što je smatrano zdravstvenom opasnošću i gospodarskom propašću, po dvorištima oko kuća.³¹

Autori često prigovaraju “neumnom” korišćenju oranica koje su ostajale na ugaru, ili obrađivane na neprimjereni način, sadeći istu kulturu godinu za godinom. Zagovarali su bolje načine usklađivanja usjeva (varijantu tropoljnog, ne još

²⁶ Isto, 35.

²⁷ M. Kučenjak, Kako da se seljaci priviknu umnom pčelarenju, *Danica 1877*, Zagreb 1876, 99.

²⁸ Dragutin Stražimir, *Ratarstvo za puk*, Zagreb 1880, naglašava kako je izmjenični plodored najbolji poznati način obrade zemlje, ali i najzahtjevniji, te se ne može primijeniti bez odgovarajućeg obrazovanja i dobrog poznavanja tla, biljnih vrsta i njihovih mogućih kombinacija. Župnik D. Stražimir bio je jedan od najagilnijih i najplodnijih autora poljoprivredne literature. Uz nekoliko knjiga (*Vinogradarstvo*, Zagreb 1876; spomenuto *Ratarstvo za puk*) objavljivao je i časopis *Seoski gospodar* (od 1875).

²⁹ D. Stražimir, Uski slogovi, *Danica 1880*, Zagreb 1879, 96.

³⁰ Lokalne su vlasti pokušale prisiliti seljake zakonskom obavezom na sakupljanje gnojiva. Izvješća svjedoče jedino o brojnim isprkama kojima su seljaci pokušali, barem u prvom trenutku, izbjeći ovu dužnost. DAH, Kotarska oblast Vinkovci, 1881, kut. 8/44, br. 27/1881.

³¹ J. Jagić, Nekoji grijesi proti valjanomu gospodarstvu, *Danica 1886*, Zagreb 1885, 126-127. D. Stražimir, Kratka pouka o gnoju, *Danica 1879*, Zagreb 1878, 109-119.

izmjeničnog sustava), selekciju sjemena, a iznad svega marljivi rad, kao garanciju povećanja produktivnosti.

Tek u devedesetim godinama 19. st. pojavljuju se prvi napisi koji promiču izmjenični plodored. Žaleći neskriveno što je ovaj moderni način poljodjelstva moguće pronaći tek oko slavonskih gradova, i to kao u pravilu na imanjima stranih doseljenika (Nijemaca, Mađara, Bugara), preporučali su ovaj "najsavršeniji način" racionalnog poljodjelstva, posebno pogodan za plodnu Slavoniju.³²

Dosta je savjeta bilo namjenjeno naprednijem stočarstvu. Autori nisu izravno zagovarali stajsko stočarstvo, ali su uložili velik trud ukazujući na prednosti i dobrobiti koje proizlaze iz neki naprednijih postupaka. Isticali su kako je potrebna veća pažnja prilikom odabira stoke (ukoliko je moguće, preporučali su, treba izabrati bolje vrste, koje daju više mlijeka i mesa, npr. Simenthalsko govedo, koje je bilo najpopularnije³³), bolje održavanje (čistoća, ne grubost), ispravna i dovoljna prehrana. Česti su bili i savjeti kako liječiti oboljelu životinju, koji su uključivali opis bolesti, načine liječenja i lijekove.

Možda je najveći napor uložen da se privoli seljake podizanju voćnjaka. Zabrinuti radi jadnog stanja u kojem su se nalazili seljački voćnjaci, slabe kvalitete voća, nepodesnog za tržište, a iznad svega nedovoljnog interesa za većom proizvodnjom (spominju kako se i onako male količine često pojedu još nezrele³⁴) autori su ovu, s nepravom zanemarivanu granu gospodarstva, stavljali čak na prvo mjesto. Prema nekim je procjenama voćarstvo moglo postati najvažnija grana nacionalnog gospodarstva, jer je pružalo najveće mogućnosti uključivanja u tržište, a mjere unapređenja, koje su zagovarane, bile su ostvarive čak i na sve manjim seljačkim gospodarstvima.

Tako su za sela u neposrednoj blizini gradova preporučali proizvodnju svježeg voća, dok bi za ona udaljenija bolje rješenje bilo davanje na tržište gotovih proizvoda (sušeno voće, pekmez, rakija), ili usmjeravanje na samo jednu vrstu brizno selektiranog voća.³⁵ Opće su sugestije uvijek popraćene brojnim savjetima kako njegovati voćnjak i kako preraditi voće na razne načine (uključujući recepte). Naglasak je stavljan na sušenje voća i ukuhavanje pekmeza, dok je učinjeno sve da se ukaže na loše strane pripravljanja i konzumacije alkoholnih pića, od visokih poreza, koji svakako nisu bili zanemarivi, do zornog prikazivanja moralnog i fizičkog propadanja osobe sklone alkoholu (česte su priče o strahotama koje pogađaju uživaoce u "čašici").³⁶

Znatne koristi očekivane su i od pčelarstva³⁷, nekih oblika kućne industrije (košaraštva, drvorezbarstva, lončarstva³⁸) i proizvodnje lana. Naglašavane su prednosti tradicionalne lanene odjeće izrađene u domaćinstvu nad onom industrijskom, istkanom od uvezenog pamuka. Osuđenu kao "loš običaj", kupovinu industrijske tkanine trebala je zamijeniti obnovljena kućna proizvodnja. U pozadini se uvijek provlačila ideja zaštite i snaženja nacionalnog gospodarstva, koju se moglo postići porastom vlastite proizvodnje i ostankom kapitala u

³² X-r, Glavne ustanove mjenbenoga gospodarstva, *Godišnjak Slavanskoga gospodarskog društva u Osijeku*, Osijek 1891, 24-28.

³³ Uvoz kvalitetnih grla započeo je razmjerno kasno, u ranim osamdesetim godinama, ali do kraja stoljeća napredak je bio zadovoljavajući. Briga nije bila ograničena na vladine ili specijalizirane institucije, već su je dobrim djelom preuzele seoske općine. *Gospodarski i vinogradarski kalendar za 1898*, Zagreb 1897, 38.

³⁴ *Ilustrovani hrvatski pučki koledar za rimokatolike, grčko-iztočne i izraelitčane za prostu godinu 1890*, Bjelovar 1889, 84.

³⁵ D. Stražimir, Gojdba šljivove voćke, *Danica 1873*, Zagreb 1872, 99-123; P. Krempler, Kako ćeš voće unovčiti, *Danica 1887*, Zagreb 1886, 125-133.

³⁶ D. Stražimir, O porabi šljiva, *Danica 1874*, Zagreb 1873, 101.

³⁷ M. Kučenjak, Kako da se seljaci priviknu umnom pčelarenju, 98-102.

³⁸ Izložba u Zagrebu 1891, *Danica 1893*, Zagreb 1892, 112. Na izložbi su predstavljeni i seljački proizvodi, između kojih su posebno hvaljeni ljepota i tradicija ženskih vezilačkih radova. Međutim, uz mogućnost zarade vezani su pretežito muški poslovi (da li je ova podjela prema spolu slučajna ili ne trebalo bi tek ispitati) kao što su lončarstvo, drvorezbarstvo i košaraštvo.

nacionalnim granicama. Autori su nastavili preporučati lanenu, domaću odjeću sve do u 20. stoljeće, predlažući tek neke mjere tehnološkog i zdravstvenog poboljšanja starih metoda (posebne jame s vodom za namakanje).³⁹

3.2.2. Koncepti o obitelji

Kroz napise upućene seljaštvu možemo pratiti i daleke odjeke inače žestokih rasprava oko jednoga od temeljnih društvenih pitanja: raspadanja velike seljačke obitelji, poznate kao kućne zadruge. Iako je izbjegnuto pokazivanje bilo kakve nedoumice o smjeru u kojem bi društveni razvoj trebao voditi i ovaj naizgled privatni dio seljačkog života, iskustvo negativnih posljedica raspadanja obitelji tijekom tri desetljeća dovelo je do jasnog pomaka u prevladavajućem shvaćanju tog vremena.

Prvi tekst koji se bavio problemom kućne zadruge sadržavao je još tipične liberalne optužbe izrečene na njen račun, po kojima ona umanjuje motivaciju za radom, stimulira pretjeranu potrošnju, pošto nema osobnog vlasništva, a zajedničko se ne cijeni i ne čuva. Privatno je vlasništvo uzdizano kao jedino sposobno potaknuti na težak rad, unapređenje proizvodnje, racionalno trošenje, jednom riječju, napredak. Prema tvrdnjama Ivana Trnskog, po raspadu starih zadruga mali privatni posjed upravo cvjeta.⁴⁰ Dok je zadruga podupirala lijenost i omogućavala neradnicima živjeti na račun svojih marljivijih ukućana, nova nuklearna obitelj potiče svakog svog člana na veće napore. Autor ne pokazuje ni malo simpatije niti razumijevanja za one neuspješne, uvjeren kako je razlog tome samo njihova lijenost, a iz njihova lošeg primjera drugi mogu izvući pouku kako se treba truditi više. Dosljedno tome, isti je autor u članku *Diobenici* s punom sigurnošću tvrdio kako je nuklearna obitelj potrebna za napredak pojedinca, ali i cijele domovine.⁴¹ Trnski dokazuje da i onaj najjači argument u korist opstojanja zadruge ne stoji, te da posjedovanje vlastite zemlje znači sigurniju zaštitu za siročad, nego velika obitelj u kojoj su prepušteni drugima na milost i nemilost.⁴²

Međutim, kako su se približavale osamdesete godine, duh koji je prožimao napise u *Danici* postepeno se mijenja. U Leberovoj priči *Sloga od Boga* četvero braće, koji nastavljaju živjeti zajedno i svojom slogom, marljivošću, poštivanjem roditelja uspjevaju gospodarski preporoditi staro imanje, postaju novi idelani model u vremenu koje je bolno iskusilo sve negativne posljedice prebrzog raspadanja stoljetnog okvira seljačkog obiteljskog, ali i gospodarskog života.⁴³

Tijekom osamdesetih godina tekstovi o zadruzi postaju sve tolerantniji, konzervativniji, pa i nostalgicniji. Sada se počinju tražiti krivci njenom propadanju, pri čemu je izveden pravi kopernikanski obrat u osvjetljavanju nezahvalne uloge obiteljske lijenčine. Dok su ranije prikazivani kao oni koji najviše profitiraju u staroj zadruzi i kočje radišnije ukućane, kojima je jedini način ostvarenja boljeg života bijeg iz zadruge, sada ti isti, koji su trebali biti najviše zainteresirani za opstanak zaduge, postaju prvooptuženi radi njenog nestajanja. U novoj interpretaciji oni napuštaju zadrugu, koja ih prisiljava na rad, nerazumno idući za većom slobodom, a ne uviđajući povećanu odgovornost koju će imati na svom smanjenom posjedu. Doduše, teret krivnje je u toliko lakši što ga dijele s jednom značajnom grupom ukućana, a to su žene. Autorima je, uz nostalgiju, zajednički i osjećaj rezignacije pred neumoljivim i neizbježnim promjenama, pa se

³⁹ A. Hajdinjak, Lanarstvo, *Danica 1884*, Zagreb 1883, 108-118; S. Pejaković, Lan u Hrvatskoj, *Dragoljub, hrvatski kalendar za godinu 1870*, Zagreb 1869, 116-122. Izrada posebnih jama bila je i preporuka vlade od 10.6.1883, br. 21.661, te 25.9.1883, br. 37.163, HDA, Varaždinska županija III, 1883, kut. 268, br. 7173/1883.

⁴⁰ I. Trnski, Knez i bilježnik, *Danica 1872*, Zagreb 1871, 68-83.

⁴¹ I. Trnski, Diobenici, *Danica 1873*, Zagreb 1872, 58-80.

⁴² Isto, 64-65.

⁴³ P. Leber, *Sloga od Boga*, *Danica 1879*, Zagreb 1878, 120-130.

s tugom izjašnjavaju u korist podjele, smatrajući ju manjim zlom od življenja u stalnim svadama i mržnji.⁴⁴ Slično Ivan Lepušić u *Timotiji*, ne ulazeći u razloge rasapa i prihvaćajući je kao neizbježnost, u liku časnog starca Timotije pokazuje sve vrline starog poretka i zaključuje kako je razbijanje obitelji i imanja veliko suvremeno zlo.⁴⁵

Kako promjena shvaćanja u navedenim člancima nije slučajna, pokazuje i napis Adama Gruslinga u prestižnom godišnjaku Slavenskog gospodarskog društva. Smatrajući zadrugu “najsavršenijim oblikom obiteljskog života”, žalio je radi njenog nestajanja, za koje je okrivio “strasti”, “psihološku kratkovidnost” i ljudsku potrebu za izbjegavanjem reda i discipline. Njegov je savjet da bi se radi bolje budućnosti trebalo pokušati s nekim oblicima ponovnog udruživanja. Upozorio je na uzore “drugih”, odn. razvijenijih zemalja, koje nisu dopustile rasipanje radne snage, nego ju pokušale sabrati i usmjeriti preko zadruga najrazličitijih tipova.⁴⁶

Promjena u odnosu prema zadrugama svakako je bila posljedica proživljavanja neočekivanih loših posljedica ovog društvenog “potresa”. Bilo da su pokušali objasniti raspad osobnim karakteristikama njenih članova, ili da su ga doživjeli kao splet neizbježnih okolnosti, većinom su mogli samo savjetovati ostajanje u njoj i hvaliti osobine suprotne onima koje su dolazile do izražaja u razilaženjima obitelji: svadi su pretpostavili pomirljivost i strpljivost, a veliku obitelj isticali kao gospodarski jaču i sigurniju cjelinu. Prema kraju stoljeća, očito prema austrijskom uzoru, stručnjaci su počeli sve više razmišljati o modernom zadržanom udruživanju, kao mogućem nadomjestku tradicionalnog sustava međusobne potpore u selu.

3.2.3. Osobne karakteristike

Bilo bi nepotpuno govoriti o obitelji a ne spomenuti za koje su osobine autori smatrali da ih trebaju usvojiti pojedinci, i to ne samo na razini općih ljudskih vrijednosti, nego kao konkretnu pomoć u što boljem ispunjenju svoje određene društvene i obiteljske uloge (dijeteta, supruga ili supruge, roditelja). Poučavajući svojim pričama kako se ponijeti u pojedinim životnim situacijama, autori koji objavljuju u *Danici* stvaraju idealne osobe, zapravo modele ponašanja u određenim društvenim ulogama. Pri tome je nemoguće odijeliti osobine koje dolaze do izražaja u uže osobnim kontaktima i one povezane s radom (ne treba zaboraviti kako je seljačka obitelj ne samo zajednica života nego i proizvodnje).

Lijenost je uvjerljivo prva između osobina koje, savjetuju autori, treba što prije odbaciti. Podjednako su napadali fizičku lijenost - izbjegavanje rada, kao i duhovnu - ravnodušnost prema mogućnosti da stjecanjem znanja unaprijede svoje gospodarstvo i kvalitetu življenja uopće. Naglašavanje tragičnih posljedica lijenosti, te s druge strane hvaljenje marljivosti razumljivi su kada se sjetimo općeg stanja na selu, karakteriziranog stalnim nedostatkom kapitala, u kojem je ljudski rad bio glavno sredstvo njegove akumulacije. Pojačan rad i modernije iskorištavanje diobama smanjenih površina seljačkih gospodarstava, smatrani su jedinim načinom jačanja nacionalnog gospodarstva i smanjivanja raskoraka u razvoju između Hrvatske i razvijenih zemalja. Treba ipak spomenuti kako je u selu radišnost bila i bez ovih dobronamjernih savjeta jedna od najcijenjenijih osobina.⁴⁷

⁴⁴ J. E. Tomić, Razdjelnici, *Danica 1886*, Zagreb 1885, 98-126.

⁴⁵ I. Lepušić, Timotija, *Danica 1898*, Zagreb 1897, 100-110.

⁴⁶ A. Grusling, Put k pravom blagostanju, *Godišnjak Slavenskoga gospodarskog društva u Osijeku*, 18.

⁴⁷ Uz poštenje često je spominju opisi u ZNŽO. Lovretić je zapisao kako je bila sramota čak i proći kroz selo, a bez nekog posla. Žene su tako često plele idući na polje. J. Lovretić, *Otok*, 225.

U želji da ubrzaju proces modernizacije uvjeravajući seljake kako je prijeko potrebno prihvatiti nove običaje i ponašanje, autori nerijetko ne pokazuju razumijevanje za tradicionalne, stoljetne načine i ritam rada. Tako uopće ne prave razliku između osobne ljenosti i prirodnog zimskog zastoja u radovima, zamjerajući seljacima što ih ne koriste za razne oblike kućne industrije.⁴⁸

Naredna hvaljena osobina bilo je poštenje (sjetimo se da je izdavač zapravo crkvena organizacija), bez kojega je svaki uspjeh nemoguć (barem onaj trajan), a ono je, sjedinjeno s marljivim radom i znanjem, garancija napredka i boljeg života. Glavni junaci nekoliko priča slijede taj jednostavni obrazac i sigurno prevladavaju krizne situacije u kojima su se našli. Onima koji bi trebali slijediti njihov primjer neizravno je obećan neka vrsta zemaljskog raja, blagostanje i sretan obiteljski život (ljubavne komplikacije u pričama redovno imaju sretan ishod, baš kao i u popularnim romantično-sentimentalnim pripovjetcima za građanstvo).⁴⁹

U red oštro osuđivanih osobina ide još i jedan razmjerno noviji porok: alkoholizam. Predstavljen je kao česti uzrok moralnog sloma pojedinaca, koji povlači za sobom potpuno propadanje cijele obitelji. Pijanom i nasilnom mužu (rijetko su oba roditelja sklona alkoholu, a samo žena nikada) suprotstavljena je ženamučenica, koja budi sućut i još jače ocrta dubinu zla, pošto su sretni završeci rijetki. Da bi učinak upozorenja bio jači, materijalna i moralna propast ne samo onoga koji je sam krivac i odgovoran za sve, nego i nevine žene i djece (predstavnik jedne od najvećih vrijednosti građanskog društva - obitelji) gotovo je neminovna. Kolik je značaj pridavan problemu alkoholizma pokazuje i razmjerno učestalo pojavljivanje medicinskih upozorenja o njegovoj štetnosti za organizam.⁵⁰

Pogledajmo sada koje su osobine trebale krasiti pojedinca s obzirom na njegovu ulogu u obitelji. Muškarci su gledani kroz ulogu hranitelja obitelji, a ostale su karakteristike njihovog položaja slabije razrađene. Nasuprot tome uloga je žene određena puno preciznije. Služeći se lako razumljivom tehnikom shematiziranih crno-bijelih likova, autori članaka nastojali su potaknuti seljačke žene na marljivost, urednost, vjernost i strpljivost. Ovim je osobnim karakteristikama davana prednost nad bogatstvom ili ljepotom (ipak, većina je junakinja privlačnog izgleda, a ukoliko je već trebala biti siromašnija, dolazila je u najmanju ruku iz solidne, radišne, poštene seljačke obitelji).⁵¹

Žene su prema toj idealnoj zamisli trebale težiti da budu sposobne domaćice, koje će uspješno organizirati sav kućni posao, brinuti o svemu, razlikovati koji su poslovi važniji i posvetiti se njima, imati jaku volju, održavati besprijekornu čistoću i red, rano ustajati i kasno lijegati, te povrh svega razumijeti se u racionalno gospodarenje. Ne manja važnost pridavana je potrebi da budu vjerne žene, koje će kada zatreba znati poduprijeti supruga, te majke sposobne preuzeti odgovornost za podizanje djece.⁵²

Najveće mane koje je žena mogla imati bile su sklonost svađama i težnja luksuzu. Ženskim je svađama pripisivan i odlučni udarac zadržanom životu. U pripovjetki *Razdjelnici* za raspadanje stare kućne zadruge "kao obično bile su

⁴⁸ I. Trnski, Jeftin zajam, *Danica 1889*, Zagreb 1888, 132.

⁴⁹ J. Stojanović, Dobročudni Ivica, *Danica 1881*, Zagreb 1880, 81-103; J.E. Tomić, Razdjelnici; J.E. Tomić, Sirotan, *Danica 1888*, Zagreb 1887, 75-99.

⁵⁰ J. Rieger, Uzrok mnogome zlu u obitelji i narodu, *Danica 1874*, Zagreb 1873, 85-93; M. Zdjelarić, Ljute rane narodne, *Danica 1888*, Zagreb 1887, 138-139; I. Barle, Dvije tri protiv rakije, *Danica 1895*, Zagreb 1894, 143-149. Prema opisima sela u ZNZO alkoholizam je zaista rastući problem. L. Lukić, Varoš, *ZNZO*, XXVII/1928, 167. Jedino je u Prigorju, teško pogođenom filokserom, uživanje vina bilo u opadanju. V. Rožić, Prigorje, *ZNZO* XII/1907, 272-273.

⁵¹ I. Trnski, Krasna žena, *Danica 1870*, Zagreb 1869, 43-54; P. Bučar, Vještica, *Danica 1874*, Zagreb 1873, 51-67.

⁵² P. Leber, Sloga od Boga, 120-130; I. Paulić, *Supruga (žena) prava kršćanka*, Zagreb 1884; D. Lihl, *Kovačeva Barica*, Zagreb 1886.

krive žene”⁵³, a njihova je pohlepa i međusobno nepovjerenje i prema mišljenju drugih autora glavni krivac propasti složene obitelji.⁵⁴ Ova su se uopćena predbacivanja mogla čuti sve do II svjetskog rata, a krivnja žena postala je uvjerljiv nadomjestak za stvarno objašnjenje dubljih društvenih uzroka ove pojave. Zadovoljavajući se ovim površnim opažanjem stvarnih svađa, često žestokih i dugotrajnih, praćenih nasiljem ili višegodišnjim sudskim parnicama, po čemu su i dolazile u prvi plan, autori nisu pokušali sagledati i objasniti stvarnu pozadinu procesa.

Model odnosa između spolova, koji su zastupali autori, sačinjen je prema građanskom konceptu braka i obitelji. Prema njihovim shvaćanjima, muškarci su stvoreni za “velika dostignuća”⁵⁵, dok je ženama ostavljeno vladati u kući: održavati je čistom, brinuti o djeci, hrani, odjeći, biti uvijek dobroga raspoloženja, dočekati supruga nježno i sa osmjehom kada se vrati s napornog rada.⁵⁶ Idealna seljačka žena u jednoj od priča održava svoj dom kao “bilo koja gradska žena”.⁵⁷ Predloženi je model još možda bio prihvatljiv manjem broju bogatijih seljačkih obitelji, međutim za većinu je stvarni život donosio pojačane napore, jednako za muškarce i žene, te miješanje do tada strogo odvojenih poslova. Opisi seljačkog života svjedoče o zajedničkom, po regijama različitom tek u tempu, procesu koji zahvaća mala gospodarstva s nedostatnom radnom snagom bračnoga para i djece. Žene se sve intenzivnije bave muškim poslovima (u polju, vinogradu), dok je postalo moguće, iako rijeđe, vidjeti i muža kako pomaže pri nekim kućanskim poslovima.⁵⁸

Tema odgoja djece pojavljuje se rijetko, svjedočeći kako je “stoljeće djece”, kako se naše 20. stoljeće ponekad naziva, još daleko. Djeca se pojavljuju u pričama, ali u klišeiziranim ulogama nevinih anđelaka. Tek su dvojica autora nešto opširnije pisali o temi dijeteta, ali obojica nisu bili pučki pisci u užem smislu riječi. Prvi, već spomenuti Grusling, obraćao se prvenstveno građanskom čitateljstvu, a drugi je bio poznati pedagog Davorin Trstenjak. Dok se Gruslingov koncept odgoja djece u poslušnosti, marljivosti i racionalnom poslovanju, neizravno iščitava i u *Danicí*, Trstenjak razlaže suvremene pedagoške ideje interakcije roditelja i djece, poštovanje dječje osobnosti, njegovih (pozitivnih) želja i sklonosti.⁵⁹

Autori su pokušali uspostaviti ravnotežu poštovanja roditeljskog autoriteta i osobne slobode. Posljednja je naglašavana ponavljanjem savjeta kako djeci treba omogućiti slobodno i samostalno biranje bračnog partnera. Tradicionalni običaj ženidbe “kad dođe vrijeme” i s osobom koju su izabrali roditelji, trebala je zamijeniti sloboda osobnog izbora, a time je i osjećajnoj strani buduće veze davan novi značaj.⁶⁰ Priče u kojima nesretnom zaljubljenom paru roditelji onemogućavaju vjenčanje, svojim tragičnim krajem pomalo naivno, ali drastično ukazuju na važnost slobode i osobne odluke.⁶¹ Prema autorima u *Danicí* djeca su obavezna slušati roditelje samo do određene granice. Ukoliko njihova traženja nisu pravedna, oslobođena su obaveze da im se pokore.⁶² Treba ipak naglasiti da to nije značilo davati prednost čistom osjećaju pri donošenju toliko važne

⁵³ J. E. Tomić, Razdjelnici, 100.

⁵⁴ I. Lepušić, Timotija, 101; F. Sudarević, Nesložna braća - propala kuća, *Danica 1901*, Zagreb 1900, 114.

⁵⁵ C. Gruber, *Dobro diete, dobar mladić, dobar muž*, Zagreb 1885, 87.

⁵⁶ D. Stražimir, *Mijat Brigusa hrvatski seljak*, Zagreb 1878, 87-88.

⁵⁷ P. Bučar, Vještica, 53.

⁵⁸ L. Lukić, Varoš, *ZNŽO XXV/1921*, 131; V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO*, XII/1907, 206. Sličan je bio proces i u Madarskoj. A. Voros, The age of preparation: Hungarian agrarian conditions between 1848-1914, u: J. Held, *The Modernization of Agriculture: Rural Transformation in Hungary, 1848-1914*, New York 1980.

⁵⁹ A. Grusling, Put k pravom blagostanju, 19; D. Trstenjak, Uzgojna zrnca, *Danica 1896*, Zagreb 1895, 182-191.

⁶⁰ P. Leber, Sloga od Boga, 129-130.

⁶¹ Mirko, Miraz djevojku udaje, *danica 1883*, Zagreb 1882, 73-90.

⁶² G. Gruber, n.d., 94-96.

odluke, nego prije težnju za usklađivanjem racionalnog prosuđivanja karakteristika druge osobe i emocija.⁶³

Kao posljednje, mogu se spomenuti osobine koje su spriječavale prijem ovih pouka, a koje su se našle pod oštrom kritikom Danićinih suradnika. Bile su to nepovjerenje i slijepo prijanjanje uz tradiciju, karakteristike na koje su nailazili i protiv kojih su se borili “prosvjetitelji” i u drugim zemljama.⁶⁴

3.2.4. Nacija

Već od prvog broja *Danice* velika je pažnja posvećivana novoj temi, koja se pojavljuje s osvitom građanskog društva: naciji.⁶⁵ Svijest o pripadanju kršćanskom svijetu, dalekome caru ili pojedinoj regiji trebalo je zamijeniti novim nacionalnim, hrvatskim duhom s ciljem da se od razjedinjenih pokrajina u budućnosti učini čvrsta gospodarska i duhovna zajednica. Najmanje jedan prilog u svakom kalendaru ili opći okvir knjiga u izdanju Društva sv. Jeronima namijenjen je upoznavanju domovine, njene povijesti i buđenju svijesti o pripadnosti širem hrvatskom narodu. Nadalje, sve je pisano na književnom jeziku, pa i seljački likovi u pripovjetkama govore poput obrazovanog građanina.⁶⁶

Potreba da se nacionalnom integracijom zahvati i selo nije izlazila iz samo idealističkih pobuda, tjeroali su na to i praktični razlozi. Prema novom izbornom zakonu seljaštvo je dobilo indirektno i vrlo suženo, ali ipak pravo glasovanja, te preko toga i izvjestan utjecaj na “visoku politiku”. Nepripremljeni i naizgled potpuno nezainteresirani za zbivanja izvan okvira njihovog lokalnog svijeta, lako su davali glasove za “vino i ručak”.⁶⁷ Tako u *Danici* možemo pročitati upozorenja kako ne treba vjerovati demagozima koji neupućenim i lakovjernim seljacima obećavaju potpuno neostvarive mjere poput ukidanje poreza, te preporuke da za upute treba pitati poznatu, uglednu osobu, koja uživa dokazano povjerenje (po mogućnosti župnika).⁶⁸

Dosljedno građanskom razmišljanju u prvom su planu obično bila zbivanja i slavne osobe nacionalne povijesti. Iako su autori ovih članaka bili najbolji hrvatski povjesničari poput Franje Račkog, Vjekoslava Klaića, Radovana Lopašića, Ivana Krstitelja Tkalčića, a sami prilozi korektno i znanstveno pisani, ipak je namjena očita: proširiti nacionalne mitove (kao važnost Hrvatske u odbrani kršćanske, europske civilizacije od Turaka) i uzdići nacionalne heroje (političke poput Zrinskih, ali i velikane duha i kulture). Znakovito je da svaki broj *Danice* sadrži članak o povijesti jednoga hrvatskog grada, čime se je neukog čitatelja pokušalo približiti urbanom društvu.

Autori su pokušali prevladati još jednu zapreku nacionalnoj integraciji: suprotnost društvenih staleža. Neumorno su uvjerali seljaštvo u važnost i dobrohotnost viših klasa, istovremeno nastojeći pridobiti obrazovanu elitu (župnike, učitelje, bilježnike, liječnike, lokalnu administraciju) na predani rad oko poboljšanja seljačkog položaja. Iako su predstavnici lokalne uprave ponekad u pripovjetkama igrali mračnu ulogu (ne bi ni imalo smisla sakrivati njihovu korumpiranost i zloupotrebe položaja, koji su bili jedan od posebno teških

⁶³ Ovaj savjet nije imao jednaku važnost za sve krajeve. U Slavoniji su i sami nešto više pazili na osobni izbor svoje djece, a institucija “krade nevjeste” dopuštala je brak i bez dozvole roditelja. S druge strane u zatvorenoj sredini Prigorja miraz je bio jedina bitna stvar u donošenju odluke, a osjećaji se gotovo nikada ne izražavaju. J. Lovretić, n.d., 275-277, 337-341; L. Lukić, Varoš, *ZNŽO*, XXV/1921, 130-131; V. Rožić, Prigorje, XII/1907, 204-205, 225.

⁶⁴ Th. Zeldin, *France 1848-1945*, sv. I, Oxford 1973, 134.

⁶⁵ D. Jambrečak, Rodoljublje hrvatsko, *Danica 1871*, Zagreb 1870, 90-101.

⁶⁶ To je bio i jedan od razloga što se od predstavnika po selima tražilo da okuplja i čita seljacima. Djelomice je potreba izlazila iz visoke nepismenosti, ali i često su i pismenima morali služiti kao prevodioci. Usporedi: P. McPhee, *A Social History of France 1780-1880*, London 1992, 171.

⁶⁷ Isto je bilo i u Mađarskoj: A. Voros, n.d., 57.

⁶⁸ O posvemašnjoj nezainteresiranosti svjedoči i Rožić. Prema njemu seljaci nisu voljni niti braniti domovinu (osim natjerani silom), a državne probleme i dalje samtraju problemima viših staleža. V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO* XIII/1908, 111.

problema na selu), u pričama se uvijek pojavljuje i osoba na višem položaju, koja poput *deus ex machina*, pravedno rješava spor.⁶⁹

Začetke ideje pomirenja društvenih staleža u procesu nacionalne integracije možemo zapaziti upravo u ovom periodu. Vrhunac je dosegla u ideologiji Hrvatske (pučke, republikanske) seljačke stranke, potvrđujući mišljenje kako je ideologija najdjelotvornije oružje vlasti, ali tek ukoliko daje nešto zauzvat.⁷⁰ U prvom su trenutku ponuđeni gospodarski prosperitet i društveni red i sigurnost, a kasnije će im biti dodani politički utjecaj i društvena jednakost.

3.2.5. “Sačuvajmo to!”

Nakon pregleda novih načina razmišljanja, rada i ponašanja, koje su autori zagovarali, potrebno je osvrnuti se i na drugu stranu, odnosno da li je bilo nečega što su smatrali vrijednim sačuvati. Spominjanje takovih vrijednosti nedosljedno se proteže kroz niz tekstova. Ponekada su spremni hvaliti “stare običaje” poštenje, odanost i vjeru, ali teško je dati bilo kakovu generalizaciju, pošto se osobine prilagođavaju cilju pojedine priče.⁷¹ Selo se ponekad prikazuje u mračnim bojama, kao zajednica neukih, praznovjernih seljaka koji žive u zastrašujućim uvjetima, siromaštvu i prljavštini, opirući se napretku, međutim to nije opći doživljaj sela, nego poučna slika sročena tako da bi lakše potaknula na djelovanje.⁷² Zapravo, selo je podjednako rijetko prikazano u negativnom ili idealiziranom obliku. Kada je idealizirano to su sjetna sjećanja posjetitelja iz grada, koji oživljava uspomene na radosne trenutke pjesme, veselja i užitka s davne berbe grožđa, te žali da se ovi običaji prijateljstva i zajedništva gube.⁷³ Ne slučajno, jedina priča u *Danici* u kojoj je selo ljupka slika potpunog dobra govori o problemu koji se javio u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, a to je bio velik val migracije. Tragedija obitelji čiji sin odlazi u Ameriku, tamo pogiba ostavljajući roditelje u dugovima načinjenim radi troškova njegova puta, a koje više ne mogu vratiti, suprotstavljena je vedroj slici rodnooga sela u kojem je mladić, prema sugestiji autora, trebao stvarati bolji život.⁷⁴

Samo su jednom spomenute nošnje kao dio materijalne kulture sela koji bi trebalo očuvati. Autor je sa žaljenjem primjetio kako je sve izrazitije prodiranje kupljenih elemenata i pokušao ohrabriti žene da nastave s kućnom izradom.⁷⁵ Iako su folkloristi i neki kulturni radnici već pokazali interes za narodnu nošnju, a učiteljice sustavno poučavale vezenje (obično složenije i bogatije forme od tradicionalnih, ali ne uvijek⁷⁶), u pučkoj literaturi nije bilo idealiziranja i romantičnog entuzijazma za kod kuće izrađenom odjećom. Ukoliko se spominjala bilo je to više iz praktične koristi, kao način uštede i izbjegavanja nepotrebnog trošenja na skupu uvoznu robu ili pak, kao uspješan izložak na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1892, kada je izazvala posebno divljenje stranih posjetitelja.⁷⁷

⁶⁹ I. Trnski, Knez i bilježnik, 68-83, sam veliki župan dolaz u selo razrješiti problem; J. Stojanović, Dobročudni Ivica, 81-103, sudac pomaže glavnom junaku doći do nepravedno osporenog nasljedstva; J.E. Tomić, Razdjelnici, 98-126, grof školuje talentiranog dječaka u poljoprivrednoj školi u Križevcima; M. V., Moje selo, *Ilustrirani hrvatski pučki koledar 1886*, Bjelovar 1885, 61-63, idealizirana slika sela koje postiže napredak zahvaljujući trudu lokalne elite.

⁷⁰ R. Gibson, M. Blinkhorn, Introduction, u: R. Gobson, M. Blinkhorn (ur.), *Landownership and Power in Modern Europe*, London, New York 1991, 14-16.

⁷¹ D. Stražimir, Uski slogovi, 96.

⁷² D. Stražimir, *Mijat Briguša*, 81.

⁷³ P. Ivanović, Berba, *Ilustrovani hrvatski pučki koledar...1888*, Bjelovar 1887, 82-83.

⁷⁴ M. Pokupska, Dug - zao drug, *Danica 1895*, Zagreb 1894, 83-104.

⁷⁵ J. Gaži, Narodna ženska nošnja u Moslavini, *Ilustrovani hrvatski pučki koledar 1888*, 82-85.

⁷⁶ I. Kršnjavi, *Listovi iz Slavonije*, Zagreb 1882, 52.

⁷⁷ Izložba u Zagrebu 1892, *Danica 1893*, Zagreb 1892, 112.

3.3. Metode uvjeravanja

Na kraju pogledajmo kako obrazovani građanski pisci pristupaju svom jedva pismenom čitateljstvu. Obraćaju im se uvijek s “ti”, oblikom kojim su se viši slojevi tradicionalno ophodili s podređenima i koji seljaštvu zvuči prirodno, a ne uvredljivo.

Od prvog broja *Danice* nastojali su prenijeti vlastiti frustrirajući osjećaj zaostajanja u stalnoj usporedbi hrvatske stagnacije i tuđeg napredovanja, kao poticaj prihvaćanju nužnih promjena.⁷⁸ Usporedba s drugim narodima, uglavnom susjednim, išla je uvijek na štetu hrvatskog seljaka. Upozorenja kako u su Sloveniji već tisuće seljaka članovi sličnog Društva sv. Mohora (ili sv. Stjepana u Mađarskoj, ili sv. Vaclava u Češkoj) zvučala su gotovo kao paničan poziv da opet ne budemo “oni zadnji” u napretku.⁷⁹ Drugi narodi i njihova društva istovremeno su prikazivani kao uzor i kao prijetnja, posebice doseljenici u Slavoniji.⁸⁰

Jedno od popularnih i obilno korištenih sredstava da se potakne seljaka da konačno napusti “loše” običaje bilo je izazivanje osjećaja stida. Tonom u kojem se miješalo prijazno uvjeravanje i zgađenost, upozoravali su na uvriježene običaje koji su postali smetnja razvoju i pristojnom, ljudskom životu.⁸¹ Posebno je sramotnom proglašavana nepismenost.⁸²

S druge je strane svima koji bi slijedili savjete obećavan ne samo gospodarski napredak i sretniji obiteljski život, nego i društveni ugled, njima kao pojedincima, ali i naciji u cjelini. Predviđajući kako će cijeli narod biti “na višoj cijeni” kod “razvijenijih” zemalja, zagovarali su potrebu za što širom pismenošću i redovnim čitanjem knjiga kao glavnim sredstvima postizanja željenog napretka.⁸³

Očekujući da mijenjanje seljačke svijesti neće proći bez protivljenja, pripremali su svoje suradnike, a i sve one koji bi prihvatili savjete i počeli mijenjati svoje ponašanje, na probleme koje će vjerojatno susretati. Naime, otpor koji su prosvjetni naponi nailazili na selu imao je više lica: od obične nezainteresiranosti, preko krivog objašnjavanja promjena, koji gledani kroz tradicionalne pojmove dobijaju pogrešna značenja, pa do tvrdoglavog odbijanja. Međutim, svim je autorima koji se javljaju u *Danici* zajedničko optimističko uvjerenje kako je samo nedostatak znanja prepreka uspješnom razvoju i da je obrazovanje glavna potreba puka kojem se obraćaju.⁸⁴ Seljak nije, vjerovali su, nemaran i lijen, kako mu se ponekad predbacivalo, nego samo neuk.⁸⁵ Da bi probudili interes za čitanje, ili barem okupljanje kada netko čita, iznosili su sva dobra koja se mogu izvući iz tako usvojenog znanja i objašnjavali koliko je zlo tvrdoglavost ga odbijati.⁸⁶ Naviknuti živjeti poput svojih očeva, ne mijenjajući bitno običaje nastale taloženjem stoljetnog iskustva, seljaci često nisu imali unutarnju potrebu za mijenjanjem stvari.

⁷⁸ Andrew C. Janos razradio je psihološku dimenziju “zaostalosti”: osjećaj nejednakosti, stida i krivnje, koji se pojavio u kasnom 18. st. Prijašnji status drugačijih (egzotičnih, privlačnih), ali jednakih zemalja, potisnulo je shvaćanje kako je bogati i moćniji Zapad uzor i norma “napretka”, a ostali ga trebaju oponašati i pokušati dostići, koristeći se njegovim iskustvima i metodama. A. C. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary 1825-1945*, New Yersy 1982, str. XXII-XXIII, 45-47.

⁷⁹ J. Posilović, Ljetopis, *Danica 1870*, Zagreb 1869, 1-12; *Danica 1891*, Zagreb 1890, 67.

⁸⁰ X, Hrvati! Ne selite iz svoje domovine!, *Danica 1889*, 149. Autor apelira na emigrante da ne napuštaju zemlju i da radije naseljavaju Slavoniju, koja je prepuštena strancima. Vlada je također pokušala pomoći preseljavanje seljaka iz prenapučenog Zagorja u Slavoniju (ukaz od 5.12.1883, br. 42.969, HDA, VZ II, 1884, kut. 269, br. 29/1884). Ponovno su reagirali kada su brojni agenti počeli kružiti po selima nagovarajući seljake na put u Ameriku (HDA, VZ II, 1887, kut. 273, br. 308/86). S druge strane, doseljenici su mogli postati i korisnim uzorom. X, Naši stanovni, naša sela, *Danica 1889*, Zagreb 1888, 146. Usporedi: J. Buturac, Zajednički život Čeha i Hrvata u selima Požeške kotline, *ZNZO 1971*, 195-205.

⁸¹ I. Dežman, Prva pomoć., 124.

⁸² V. Novak, Radojevići, *Danica 1890*, Zagreb 1889, 85.

⁸³ D. Jambrečak, Rodoljublje hrvatsko, 99; P. Bučar, *Selske pripoviesti*, Zagreb 1875, 91.

⁸⁴ *Danica 1874*, Zagreb 1873, 36.

⁸⁵ *Danica 1884*, Zagreb 1883, 38.

⁸⁶ D. Jambrečak, Rodoljublje hrvatsko, 99.

Nepovjerenje u djelotvornost novih proizvodnih metoda i uključivanja u tržište, slikovito je dano u priči *Vještica*. Nakon početne simpatije i sažaljenja koje je selo imalo prema udovici i njeno troje male djece, postepeno se, kako ona uspješno spašava malo gospodarstvo prihvaćajući moderno gospodarenje i prodajući svoje proizvode u obližnjem gradu, ti osjećaji pretvaraju u sumnjičavost i otvorenu optužbu da je vještica.⁸⁷ Objašnjavajući do tada nemogući uspjeh pojmovima kojima je raspolagao tradicionalni svetonazor (u ovom, ali i nekim drugim slučajevima to je bio neki magijski ili sličan, nadnaravan čin), seljaštvo je ostajalo zatvoreno u svoje staro poimanje stvarnosti. Djelatnici oko Društva nadali su se probiti upravo te mentalne okvire.

Još jedna moguća obrambena reakcija seljaka bila je ismijehivati svakoga tko bi napustio okvire tradicionalnog, dobro poznatog života. Ideja u *Razdjelnicima* da se nadarenog dječaka pošalje u poljoprivrednu školu izazvala je smijeh, jer su svi bili uvjereni da oni koji su rasli na selu i bavili se zemljom cijeli svoj život nemaju što učiti od gradskih učitelja.⁸⁸ Godišnji izvještaji također spominju kako se seljaci znaju podsmijehivati knjigama kao nečemu što može poslužiti tek zabavi dokone više klase.⁸⁹ Uzorni seljak Mijat Briguša, upozoren kako će postati predmetom svačijih šala, uporno i samouvjerenost nastavlja modernizirati proizvodnju na svome gospodarstvu.⁹⁰

4. SVIJET SELA. POSREDNICI GRAĐANSKIH IDEJA NA SELO

Govoreći o djelatnosti Društva sv. Jeronima, već je bila spomenuta lokalna elita, oni koji su prema očekivanjima “prosvjetitelja” u Društvu trebali odigrati presudnu ulogu u preobrazbi života na selu. Pokušala bih sada odgovoriti na pitanje tko su oni bili i koliko su ta očekivanja imala realnu osnovu u njihovom stvarnom statusu u selima. Izvori su opisi sela objavljeni početkom našega stoljeća u *Zborniku za narodni život i običaje*, a većinom su nastali prema *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića (osim Lovretićevo *Otoka*).⁹¹

Župnici. Društvo se ponajviše obraćalo seoskim župnicima (uostalom, ono je i bilo katoličko društvo, predvođeno svećenstvom), zatim učiteljima i državnim službenicima (seoskim načelnicima, bilježnicima i blagajnicima). Sva četiri opisa života u selima uže Hrvatske (Prigorje, Lobor) i Slavonije (Varoš, Otok) na prijelazu stoljeća tvrde isto, te iako su dva od njih pisali svećenici (Lovretić i Kotarski), što bi nas moglo učiniti opreznijima, barem kada govore o ugledu svećenika, druga dva izvještaja to ponavljaju gotovo istim riječima.

Prema njima župnici su imali gotovo neograničen utjecaj, ali ukoliko su se sami ponašali na određeni način. Seljaci su bili spremni bezrezervno poslušati ukoliko se svećenik postavio poput brižnoga oca, bliskog ljudima, te ukoliko se nije družio samo s “boljima”, a na seljake gledao s visoka (što je izgleda bilo izuzetno rijetko).⁹² U Lovretićevo *Otoku* možemo pročitati znakoviti primjer snage župnikovog autoriteta: na njegovu su molbu seljačke djevojke zaista prestale nositi raskošne i skupocjene nošnje u crkvu. Autor je to popratio komentarom kako “ni ne smiju drukčije”, te nastavio “a tolika mu je vlast u

⁸⁷ P. Bučar, *Vještica*, 51-67. Slično su i mađarski seljaci u nekim područjima vjerovali da je veći gospodarski napredak plod pronadenog blaga, a ne rada. A. Voros, n.d. 73-75.

⁸⁸ J. E. Tomić, *Razdjelnici*, 104.

⁸⁹ *Danica 1893*, Zagreb 1892, 69.

⁹⁰ D. Stražimir, *Mijat Briguša*, 66. Slično i A. Voros tvrdi kako selo tolerira samo stereotipe, a odbacuje svakoga tko teži promjenama i boljem životu. A. Voros, n.d., 42-43.

⁹¹ Objavljena je u *ZNZO II/1897*, 1-88.

⁹² J. Lovretić, *Otok*, 288.

selu, da može zabraniti i zapoviditi, što oće, pa ga selo sluša”⁹³ Da bismo ocijenili utjecaj koji je morao imati župnik, treba se prisjetiti bogatstva nošnje u najbogatijem dijelu Slavonije i značaj koji je ona imala za djevojke, koje ju nose do udaje i kratko vrijeme nakon nje, kao znak svoga bogatstva i radišnosti, glavnih kriterija prilikom odabira mlade.⁹⁴

Ostali opisi potvrđuju kako je župnik osoba koja uživa neosporno poštovanje u selu. Primjedba kako se u novije vrijeme ipak može pronaći poneko tko mu se usudi suprotstaviti, svakako svjedoči o dolasku nove, samosvjesnije generacije, ali i o nadalje velikom autoritetu.⁹⁵ Lukić, koji je pisao o konkretnom župniku i kapelanu, koji su tada bili u Varošu, istakao je kako su gradskog podrijetla, ali prijateljski u ophođenju sa seljacima, rado pričaju s njima, podučavaju ih kako se ponašati, te dodaje da lijepo pjevaju, propovjedaju, voljni su pomoći savjetom, ali i posuđivanjem novca, pa “tko bi mogao tražiti više”. O posebnom položaju svećenika svjedoči i ovo opažanje: seljaci su jedino s njima željeli popričati kada bi se susreli na ulici, dok bi drugima samo kratko odpozdravili i pobjegli.⁹⁶ Napokon, svećeniku su odlazili sami, tražeći savjet ili utjehu, a ne samo natjerani nekom obavezom (što su mogla biti krštenja, vjenčanja i sprovodi).

Treba ipak dodati da se s osjećajem poštovanja, zahvalnosti i odanosti ponekad mješao i praznovjerni strah, u kojem je neuk svijet učenim, Bogu blizim osobama pripisivao natprirodne moći i vladanje nad olujom i nevremenom (jednom od velikih potreba ljudi kojima je egzistencija ovisila o ljetini).⁹⁷

Ovaj bi kratki pregled ostao krnj, ukoliko ne spomenemo i njihov izdvojen položaj, koji im je dopuštao razmjerno veću slobodu i u političkim borbama. Do određene mjere zaštićeni institucijom Crkve, mogli su slobodnije izražavati i širiti svoje politička uvjerenja od učitelja i niže administracije (navodim samo one učenije ljude koji su bili u stalnom dodiru sa seljacima), koji su kao državni službenici bili obvezni glasovati za vladajuću stranku.⁹⁸

Oni su uz učitelje promovirali još jednu novinu: nakon 1881. godine bili su obvezni držati propovjedi na književnom jeziku, odn. štokavskom dijalektu.⁹⁹

Učitelji. Učitelji su svakako bili u manje povoljnom položaju od svećenika. Poštovanje im je variralo prema regiji, društvenom statusu, te napokon i o njihovom osobnom odnosu prema seljacima. Ugled im je znatno porastao nakon što su postali stalni državni službenici, jer seljaci jedva da su mogli poštovati one prijašnje, koji su obilazili selo i idući od kuće do kuće tražili hranu i

⁹³ Župnik je pokušao spriječiti preveliku težnju luksuzu i trošenje koje je mnogima postajalo težak teret i obaveza, međutim, iako su ga slušali i nisu više dolazili bogato odjeveni u crkvu, raskošno su odjelo pokazivali kasnije pred crkvom. J. Lovretić, *Otok*, 107.

⁹⁴ Porast blagostanja sredinom prošlog stoljeća odraz je našao i u izuzetno bogatim nošnjama u nekim mađarskim pokrajinama. Velik dio zarade pri tom je korišten na vanjske znake novoga blagostanja i statusa. Kritika građanskih mislilaca često je usmjerena na ovakvo “neracionalno” trošenje sredstava. A. Voros, n.d., 37-40; Tamas Hoffmann, *Kleider machen Leute. Ungarische Beispiele zum gewandelten Kleidungs-verhalten der dorflichen Bevoelkerung im 19./20. Jahrhundert*, u: W. Jacobeit, J. Mooser, B. Strath, *Idylle oder Aufbruch? Das Dorf im buergerlichen 19. Jahrhundert. Ein Europaeischer Vergleich*, Berlin 1990, 113-115.

⁹⁵ V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO* XII/1907, 264; J. Kotarski Lobor, *ZNŽO* XXI/1917, sv.1, 76-77. Lukić bilježi kako se župnika više cijeni i više mu se vjeruje nego samom velikom županu, i da što god on želi, mora biti učinjeno. L. Lukić, Varoš, *ZNŽO* XXVI/1928, 155.

⁹⁶ L. Lukić, Varoš, *ZNŽO* XXVI/1928, 157; J. Kotarski, Lobor, *ZNŽO* XXI/1917, sv. 1, 77.

⁹⁷ J. Lovretić, *Otok*, 536; V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO* XIII/1908, 98. Usporedi: E. Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford 1992, 26-27, 361.

⁹⁸ Kako su svećenici koristili svoj ugled za političku djelatnost, svjedoči i živopisan primjer kapelana iz Desinića. Kada je državna uprava izvršila pritisak da bude premješten u drugo mjesto, okupili su se svi seljaci i zaprijetili to vičući kako više neće imati nikoga tko bi ih spasio od “pakla i vraga”. U istrazi se pokazalo da je optuženi kapelan Nagel uz oporbenu političku, razvio i zavidnu duhovnu djelatnost, ustanovivši sve oblike modernije pobožnosti (nedjeljni križni put, bratstvo krunice, svibanjske pobožnosti). HDA, VŽ III, 1887, kut. 272, br. 14/87.

⁹⁹ S. Kožul, *Povijest župe Nevinac*, Zagreb 1989, 66. Treba reći da nisu svi i poslušali, prilagođavajući se mogućnostima svoga puka, pa su neki propovjedali na “hrvatskom”, tj. kajkavskom, sve do sredine 20. st. A. Lukinović, *Zupa Tuhelj*, Tuhelj 1992, 157-158.

druge potrepštine.¹⁰⁰ Koliko je osobni odnos utjecao na status koji će učitelj uživati u selu, pokazuje i primjer iz Varoši. Tadašnji učitelj, podrijetlom iz Like, nije nikako mogao sa seljacima uspostaviti prijateljske odnose, pa su mu i naplaćivali sve što je trebao, a odnosi se sveli na one propisane zakonom, dok je njegov prethodnik rado pomagao ljudima, pokazivao im kako raditi u vrtu i vinogradu, pa su mu oni i davali “što god je trebao”.¹⁰¹

Iako nisu uživali položaj ravan župnikovu, učitelji su ipak bili grupa na koju se Društvo sv. Jeronima moglo osloniti. Još jedan znak popularnosti, ali i prisnosti sa seljacima pruža i podatak kako su oni bili jedini od lokalne elite, koje su seljaci pozivali na obiteljske svečanosti, kao ugledne goste, koji su toj prigodi davali veći značaj. Ponekad su bili i kumovi seljačkoj djeci.¹⁰²

Državni službenici. Za ostale pripadnike lokalne elite, autori opisa sela imaju malo pohvalnih riječi. Prema svima, komunikacija između lokalne administracije i seljaštva ograničena je na neizbježne posjete općinskom uredu radi plaćanja poreza (ili da bi se izmilo produženje), poziva na sud ili u vojku.¹⁰³ Ukoliko su ovi službenici i dolazili u selo, bilo je to radi zaplijene, podjele zemlje, ili sličnog seljacima neugodnog posla. Još jedan od razloga, naizgled prijateljski, ali zapravo zloupotreba položaja (i seljačke gluposti, kako neki navode), bio je običaj da svrate u bogatije seljačke kuće kao gosti, očekujući dobru hranu, vino i poklone koje će ponijeti kući. Opetovane posjete davale su “počašćenju” kući poseban status (iako ne u očima svih seljaka), ali su predstavljale i ozbiljan gospodarski teret.¹⁰⁴

Seljaci su imali podvojen odnos prema državnoj administraciji. Smatrali su ih neizbježnošću, njihovu vlast danom od Boga i imali ono poštovanje koje običan čovjek ima prema moćnijima od sebe. No, s druge strane su ih izbjegavali, plašili ih se i bunili se, ukoliko su mogli, ili bili natjerani na to. Kao dio “vanjskog” svijeta, koji je brinuo o potpuno drugačijim stvarima, koji su seljacima izgledali samo kao nepolularna davanja i druge obaveze, ova grupa nije bila najprikladnija za djelovanje koje je tražilo Društvo sv. Jeronima, iako ne treba previdjeti da su mu pomogli na sebi svojstven način (zakonom i silom, obvezujući na školovanje, higijenske propise, da spomenemo samo to u dugom nizu državno reguliranih mjera).

Obrtnici i trgovci. Pripadnici lokalne elite nisu bili jedini koji su mogli prenositi građanski način razmišljanja i življenja. Obrtnici, uglavnom domaći ljudi, posebice ukoliko si bili školovani u gradu, te trgovci, koji su većinom dolazili iz udaljenih mjesta, donosili su sa sobom nove ideje. Nastavljali bi nositi građanska odjela, jedino povremeno, radeći na zemlji (većina je obrtnika imala i nešto zemlje) oblačili su seljačku tradicionalnu odjeću.¹⁰⁵

¹⁰⁰ V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO* XII/1907, 264.

¹⁰¹ L. Lukić, Varoš, *ZNŽO* XXVI/1928, 155-156.

¹⁰² J. Kotarski, Lobar, *ZNŽO* XXI/1917, sv. 1, 77; L. Lukić, Varoš, *ZNŽO* XXVI/1928, 157.

¹⁰³ Različiti izvori svjedoče kako su seljaci većinu dodira sa “vanjskim” svijetom doživljavali kao opasnost od povećanja poreza. Tako su odbili slati proizvode na izložbu u Budimpešti 1885, plašeći se da će im to donijeti povećane porezne obaveze. HDA, VZ III, 1884, kut. 269, br. 119/884. Sličnu je reakciju iskusio I. Kršnjavi (*Listovi iz Slavonije*) obilazeći Slavoniju u potrazi za radovima seljačke umjetnosti. Seljaci su mu rado (iako malo začuđeni da ga to zanima) pokazivali sve dok ne bi izvadio bilježnicu da si to zapiše ili nacрта. U tom je trenutku prestajala sva komunikacija, jer ih je podsjećao na službenike koji procjenjuju imovinu za porez ili one koji vrše zapljenu.

¹⁰⁴ V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO* XII/1907, 194-195; J. Kotarski, Lobar, *ZNŽO* XXI/1917, 77; L. Lukić, Varoš, *ZNŽO* XXVI/1928, 156-157.

¹⁰⁵ J. Lovretić, *Otok*, 282; V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO* XII/1907, 254; L. Lukić, Varoš, *ZNŽO* XXVI/1928, 145. Samo J. Kotarski (Lobar, *ZNŽO* XXI/1917, 72) bilježi kako su obrtnici uglavnom domaći ljudi, od kojih je samo dio školovan u gradu, a posao su većinom naslijedili od očeva. Svi su nosili seljačku odjeću. U bogatijim krajevima proces prodiranja gradske odjeće išao je puno brže. O sličnom preobražaju piše i Kršnjavi. Posjećujući kovača u jednom od slavonskih sela, zatekao je njegovu mladu ženu u raskošnoj nošnji. Ona je bila postidena što ju je našao tako neprikladno odjevenu, a ostala je potpuno zbunjena kada joj nije dozvolio da obuče “bolje” gradsko odjelo. I. Kršnjavi, *Listovi iz Slavonije*, 48.

Štoviše, oni su uvodili do tada nepoznate običaje i nove oblike ponašanja. Razmjerno se brzo to pokazalo pojavom novog tipa braka, ili bolje rečeno novim tipom odnosa između muškaraca i žena. U Slavoniji su sve djevojke iz bogatijih seljačkih obitelji čeznule udati se za obrtnike, vejrujući da tako “neće trebati raditi”.¹⁰⁶ Iako je to rijetko bilo moguće, pošto je zarada obrtnika jedva dostajala za preživljavanje, a udoban život obično omogućavao ženin miraz, ipak je ideal kojem se težilo bio tipičan građanski brak u kojem je muž hranitelj obitelji, a supruga domaćica. U Prigorju teško možemo govoriti o građanskom modelu braka, međutim izvjestan je pomak učinjen i u tom kraju, u kojem su tradicionalni običaji čak priječili supruzima hodati usporedno, razgovarati (osim najnužnije, i to bez rasprave) i iskazivati osjećaje. Rožić naglašava kako su ljudi školovani u gradu počeli živjeti sa svojim ženama drugačije i to “kao ljudi u gradu”.¹⁰⁷

Seoski su trgovci utjecali prodajući robu “kao u gradu”: šibice, svijeće, papir, duhan, petrolej, rižu, tekstil, kavu.¹⁰⁸ Uglavnom su dolazili iz drugih krajeva ili zemalja (Slovenija), a često su bili i Židovi. Uobičajilo se da uz trgovinu drže i gostionu, glavno mjesto društvenog života u selu, pa se može pretpostaviti da niti njihov primjer nije prolazio nezapaženo.

Seljaci. Ne treba ni previdjeti jedan tradicionalni način širenja novih ideja: seljački je svijet, naime, bio daleko od statičnosti koje mu se ponekad neopravdano pripisuje. Seljaci su se stoljećima kretali na većim ili manjim udaljenostima, tražeći posao ili dopunske izvore zarade. Muškarci iz manje plodnih, planinskih regija tradicionalno su dolazili u Slavoniju na ljetne sezonske radove¹⁰⁹, oni u selima uz rijeke bili su uključeni u trgovinu, a velik je dio njih bio uključen u vojnu službu, pa se ne može reći da su i u ranijim razdobljima živjeli izolirano. Nakon uvođenja zakona o općoj vojnoj i školskoj obavezi, masovne migracije u Ameriku (od kuda se velik dio ovih prvih iseljenika i vratio), seljaci su sami dobili priliku na brži način upoznati nove zahtjeve svijeta u promjenama. Ove prve dojmove možda ne treba precijenjivati, jer su, kako svjedoče pisma, provodeći nekoliko godina u vojsci ili Americi, ili prodajući robu na obližnjem trgovištu, činili to i dalje s priličnom distancom, poput ljudi koji bačeni u strani, nepoznati svijet, samo čekaju da se sve što brže završi, pa da mogu kući, ponašajući se kao da je život u gradu prelazno stanje, koje s njima i nema puno zajedničkog, a pravi život je tek onaj u selu.¹¹⁰ Ipak, vraćali su se s ponekom novom zamisli, navikom i odlukom.

Pored toga, seljačko je društvo daleko od homogene zajednice jednakih članova, to je društvo u kojem je društvena stratifikacija igrala važnu ulogu u preobrazbi tradicionalnog sela. Bogatiji su seljaci s manje oklijevanja prihvaćali promjene i koristili nove proizvodne metode, a njihova je uspješnost poticala i druge na prihvaćanje tehnika i načina života koji su obećavali veću uspješnost i lakši i udobniji život.¹¹¹

¹⁰⁶ L. Lukić, Varoš, *ZNŽO* XXVI/1928, 145; J. Lovretić, *Otok*, 277. Lukić dodaje kako su obrtnici koristili njemačku stručnu terminologiju, te pomogli njenom širenju.

¹⁰⁷ V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO* XII/1907, 225.

¹⁰⁸ V. Rožić, Prigorje, *ZNŽO* XII/1907, 155.

¹⁰⁹ Ova je strategija preživljavanja zajednička svim planinskim područjima. Usporedi: R. Magrow, *France 1815-1914. The Bourgeois Century*, London 1983, 110, 198.

¹¹⁰ Pisma sadrže jedino želju za povratkom, patnju što su otrgnuti iz svoje okoline i kruga najbližih, te interese za obitelj i gospodarstvo. J. Lovretić, *Otok*, 248-252.

¹¹¹ Uprava Varaždinske županije predlagala je tako da se u svakom selu potraži bogatije seljake i preko njih počne propagirati nova sorta američke loze (nakon što su domaće postardale od filoksere), uvjereni da niti jedna druga metoda ne može biti uspješna. HDA, VŽ III, 1886, kut. 271, br. 215/1886.

5. ZAKLJUČAK

Temeljitu i naglu preobrazbu, koja je zahvatila seljački svijet u Europi tijekom druge polovine 19. stoljeća, počelo je osjećati i hrvatsko selo. Oslobođenje kmetova, naponi da se uvedu moderne agrotehničke mjere i tržišno gospodarstvo, praćeni građanskim načinom života, počeli su postepeno mijenjati seljački život. Većinom su promjene regulirane i uvedene zakonskim mjerama (ukidanje kmetstva, dioba zadruge, obavezno školovanje, mobilizacija, uvođenje jedinstvene valute i metričkog sustava, cijepljenje), a učinkovitost provedbe garantirao je državni aparat. Ovdje sam, međutim, pokušala pokazati do koje je mjere bilo moguće dobrovoljnom građanskom društvu pripomoći u djelovanju na selo i usmjeravati razvoj u željenom smjeru. Društvo sv. Jeronima utemeljeno je nakon što su već provedene osnovne reforme (ukidanje kmetstva, dioba zadruge), a problemi koji će dominirati u narednom razdoblju postali očiti: nespремnost seljaštva na tako zamašne promjene društvenog ali i privatnog života, te nespособnost da slijedi, posebno ne očekivanom brzinom, liberalističke smjernice mladog hrvatskog građanstva. Uvjereni kako je neznanje glavna zapreka razvoju sela, "prosvjetitelji", kako su se i sami nazivali, pokušali su utjecati na seljaštvo putem pisane riječi. Optimističko uvjerenje, karakteristično za 19. stoljeće, kako znanje i znanost mogu riješiti sve probleme, djelimice se odražavaju i u njihovim naporima da pomognu seljaku snaći se u promjenama koje se zbivaju u svijetu oko njega. Potičući seljaštvo da prihvati moderne načine proizvodnje, trgovinu i građanski način života, optuživali su gotovo sve što je bilo sastavni dio tradicije, plašeći se svega kao smetnje u prihvaćanju napretka. U djelovanju su se oslanjali na lokalnu elitu, u prvom redu župnike, koji su i imali najveći utjecaj na seljake. Važna je uloga pripala i učiteljima (posebno preko školskih vrtova i voćnjaka), obrtnicima, trgovcima, ali i samim seljacima. Ipak, u razmatranom je razdoblju usmeno prenošenje znanja i dalje bilo važnije od pisanog, pa je najučinkovitiji način širenja ideja zastupanih u izdanjima Društva sv. Jeronima, kao i nekih drugih namjenjenih puku, bio osoban primjer u selu ugledne i poznate osobe, kojoj se vjerovalo. Predstavnici Društva po selima pozivani su stoga da primjene nove tehnike proizvodnje na svojim imanjima, da zastupaju u svakoj prilici nove načine života, pa i da čitaju nepismenim suseljancima. Iako broj seljaka - članova Društva nije bio velik, a svakako za suvremenike frustrirajuće mali u usporedbi s okolnim zemljama, njegov utjecaj ne treba podcijeniti, upravo zahvaljujući uspješnoj kombinaciji pismenog i usmenog načina komuniciranja i djelovanja na selo.

Zusammenfassung

Literatur für das Bauerntum und deren Rezeption in den Dörfern von Kroatien und Slawonien 1878-1900

Im Artikel werden die Möglichkeiten, die Tragweite und der Charakter des Wirkens der kirchlich-bürgerlichen Gesellschaft des hl. Hieronymus in den ersten drei Jahrzehnten seines Bestehens erwogen. Gegründet, nachdem die Hauptänderungen das Dorf schon ergriffen hatten (die Befreiung der Leibeigenen und der Prozeß des Zerfallens der Genossenschaften), hat die Gesellschaft versucht, dem offenbar unvorbereiteten Bauerntum Entwicklungsrichtlinien zu geben und die Zurechtfindung in der immer schnelleren Modernisation zu erleichtern. Vom optimistischen Glauben an die Macht des Wissens und der Wissenschaft eingenommen, haben sie die Einführung moderner Produktionsweisen, des Handels und der bürgerlichen Lebensweise auf das Dorf befürwortet. Die Angehörigen der lokalen Elite, meistens Pfarrer, jedoch auch Lehrer, Handwerker, Händler in Anspruch nehmend, haben sie erfolgreich die Wirkung durch Schriftstücke mit der mündlichen Kommunikation verbunden. Die wirksamste Weise der Beeinflussung der Bauern war auch weiterhin das persönliche Beispiel einer angesehenen Person im Dorf, so daß man von den Vertretern in den Dörfern viel mehr als lediglich die Verteilung von Ausgaben für das Volk erwartete: Man forderte, daß sie auch selbst die neuen Wirtschaftsmethoden anwenden, ein vorbildliches bürgerliches Leben führen und all deren Wissen auf die Bauern übertragen. Obwohl die Zahl der Bauern, Mitglieder der Gesellschaft, nicht groß war, hat die Zahl derjenigen, die ihren Einfluß gespürt haben, sicherlich weitgehend übertroffen, gerade dank der Anlehnung zum großen Teil an die mündliche und persönliche Botschaft.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

28

ZAGREB

1995.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Krčka ul. 1

tel.: 385 01 519 044 fax: 385 01 513 834

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo
znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu fizičku i tehničku
kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobo-
đen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike
Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Ivo GOLDSTEIN

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
NJEMAČKI JEZIK:**
Marina DENONA-KRSNIK

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u siječnju 1996. godine